

Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu

The Position of Ahmad ibn Hanbal in Early Sufi Works

Dr. Öğr. Üyesi

Yakup PEKDOĞRU

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sufism, Karaman, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4251-8807>

ypekdogru@gmail.com

ROR ID: <https://ror.org/037vfvf096>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Ekim/18 October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Aralık/16 December 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/31 December 2022

Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık/December

DOI: 10.46231/sufiyye.1191405

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yakup PEKDOĞRU).

Lisans Bilgisi

Licence Information:

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilmez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. *This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.*

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. *This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.*

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/
Kalem Education Culture Academy
Association

Atıf / Cite as

Pekdoğan, Yakup. "Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu". *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 65-94.

Öz

Bu çalışmada klasik tasavvuf eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in konumu ele alınacaktır. Bu eserlerde erken dönem sûfilerinin görüşlerine yer verilmektedir. Sûfilerin görüşlerine yer verilmekle birlikte İslam düşünce tarihinde tanınmış ulemanın fikirlerine de zaman zaman temas edilmiştir. Söz konusu ulema içerisinde fıkıh mezhebi kurucuları da bulunmaktadır ve hatta aynı isimler sûfi şahsiyetler içerisinde zikredilmiştir. Bunlardan birisi de Hanbeli mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'dir. Araştırmamızın amacı Ahmed b. Hanbel'in erken dönem tasavvuf klasiklerindeki konumunu tespit etmektir. Çalışmada Ahmed b. Hanbel'e yer veren ve vermeyen klasik tasavvuf eserleri değerlendirilmiş ve ardından Ahmed b. Hanbel'in takvası, fikhî yönü ve tasavvuf konularına yaklaşımı ortaya konulmuştur. Araştırmada doküman analizi yöntemi benimsenmiş ve dağıtık bilgiler toparlanarak yorumlanmıştır. Çalışmanın kapsamı klasik eserlerden *el-Lüma'*, *et-Ta'arruf*, *Kâtû'l-kulûb*, *Hilyetü'l-evliyâ*, *Tabakâtu's-sûfiyye*, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, *Keşfü'l-mahcûb* ve *İhyâu ulûmi'd-dîn* ile sınırlandırılmıştır. Nihayetinde söz konusu eserlerde Ahmed b. Hanbel'in fikirlerine değer verilmiş ve yine bu kitaplarda onun dîni yaşantısı örnek gösterilmiştir. Buna ilaveten Mihne sürecindeki tavrından sûfler tarafından da övgüyle bahsedildiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûfler, Ahmed b. Hanbel, Zühd, Fıkıh.

Abstract

In this study, the position of Ahmad b. Hanbal is examined in the classical tasawwuf works. The ideas of early sufis are featured in these classical works of tasawwuf. Besides this, the views of the well-known ulama in the history of Islamic thought were touched on from time to time. There are also the founders of fiqh (jurisprudence) schools among the ulama in question and even these names were mentioned among sufi personalities. One of them is Ahmad b. Hanbal, who is the founder of Hanbali School. The aim of this study is to determine the position of Ahmad b. Hanbal in early period classical works of tasawwuf. In this study, the classical tasawwuf works which include and do not include Ahmad b. Hanbal were evaluated and then his piety, his fiqh aspect and his approach to tasawwuf subjects are revealed. Document analysis was used and scattered pieces of information was gathered from various sources and interpreted in this research. The scope of this study is limited to the classical works of tasawwuf such as *al-Luma'*, *at-Ta'arruf*, *Qût al-qulûb*, *Hilyat al-awliya*, *Tabaqat al-sufiyya*, *ar-Risâla al-Qushayriyya*, *Kashf al-mahjûb*, and *Ihya ulum al-dîn*. Ultimately, the opinions of Ahmad ibn Hanbal were appreciated in classical tasawwuf works and his religious life has been cited as an example. In addition, it was understood that his attitude in mihna period was also praised by the sufis.

Keywords: Tasawwuf, Sufis, Ahmad ibn Hanbal, zuhd/piety, fiqh/jurisprudence.

Giriş

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (öl. 241/855) İslâm düşünce tarihinin önemli simalarından biridir. Hadis ve fıkhıta eğitim gören Ahmed b. Hanbel, her iki disiplinde yetkinliğini ortaya koymuştur. Hadis ilminde hem bir otoritedir hem de *Müsned* gibi hacmi büyük bir kitabın sahibidir. Buna ilaveten *Kitabü'z-zühhd* eseri de hadis ilminde zühhd edebiyatının ilk örneklerindedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, günümüze kadar gelen ve çok sayıda müntesibi bulunan fikhî ekollerden Hanbelîliğin kurucusu kabul edilmektedir.

Hanbelîliğin kurucusu olarak kabul edilse de Ahmed b. Hanbel'in fakîhliği tartışmalıdır. Vefatından sonra onun fakîhliğini kabul ederek bunu dile getirenler olduğu gibi aksi bir tutuma da kaynaklarda rastlanmaktadır.¹ Ahmed b. Hanbel'in fikhî ilmindeki yetkinliğine dair tasavvufi eserlerde de veriler mevcuttur. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (öl. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'u ve Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *İhyâu ulûmu'd-dîn*'i İbn Hanbel'in fikhî meselelerdeki yaklaşımlarına dair örnekler sunmaktadır. *Hilyetü'l-evliyâ*'da ise Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki yetkinliğini vurgulayan dönemin tanınan şahıslarına ait rivâyetler bulunmaktadır. Örnek olarak şu rivayet konuyu açık hale getirmektedir: “Muhammed b. Yûnus der ki: Ebû Âsım'ın yanında fikhî konusu açılınca: ‘Burada (Bağdat'ta) bu alanda Ahmed b. Hanbel'den daha iyi kimse yoktur. Buraya fikhî ondan daha iyi bilen başka biri daha gelmiş değildir’ dedi.”²

Fikhînin dışında Ahmed b. Hanbel hadis ilminde daha istekli ve önde gözükmektedir. Esasında İbn Hanbel'in düşüncesini meydana getiren temel husus, Hz. Peygamber'den (as) gelen rivayetlere ittibadır. Bu, onun fikhî düşüncesinde de önemli bir yere sahiptir. İbn Hanbel'in hadislerle ilişkisi öyle bir boyuta ulaşmıştır ki Muhammed b. İdris eş-Şafî'nin (öl. 204/820) şu ifadesi meselenin ehemmiyetini açıklaması bakımından zikre değerdir:

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel bildiriyor: Babamdan işittim: Muhammed b. İdris eş-Şafî bana şöyle dedi: “Ey Ebû Abdillâh! Sen sahih hadisleri bizden daha iyi bilirsin. Onun için bildiğin bir sahih hadis varsa söyle, Kûfe'de, Basra'da veya Şam'da olsa dahi gidip onu (kaynağından)

1 Konuyla ilgili çalışma için bk. Muhyettin İğde, “Ahmed b. Hanbel'in Fakîhliğiyle İlgili Tartışmalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014).

2 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yay., 2015), 7/149.

öğreneyim.” Abdullah şöyle devam eder: “Bunun içindir ki Şâfiî, kitabında yer verdiği tüm hadislerinde: “Güvenilir (sika) birinin bana anlattığına veya bildirdiğine göre” demiştir ki sika olan bu kişi de babamdır. Şâfiî'nin Bağdat'ta yazdığı kitap Mısır'da yazmış olduğu kitabından daha sağlamdır; zira burada (Bağdat'ta) iken hadisleri (babama) sorardı. Bir defasında babamın şöyle dediğini işittim: “Şâfiî, bizim ondan faydalandığımızdan daha fazlasıyla kendisi bizden faydalanmıştır.”³

Rivayette de zikredildiği üzere Ahmed b. Hanbel'in hadis ilminde güçlü bir konumu vardır. Esasında onun da kendisinin muhaddis olarak bilinmesini istediğini söylemek mümkündür.⁴

Ahmed b. Hanbel'in hadis ve fıkıh ilmiyle ortaya çıkan özelliğinin yanı sıra vefatından sonra da daima örnek gösterilecek dinî ve ahlakî yaşamından bahsetmek yerinde olacaktır. Zira bu husus tasavvuf kaynaklarında da bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in kaleme aldığı *Kitâbü'z-zühhd* hem kendisinin hem de Müslümanların nasıl davranması gerektiğine dair ilk kaynaklardandır. Buna ilaveten İbn Hanbel ile ilgili farklı kaynaklardan gelen rivâyetler onun dindarlığının yetkinliği hususunda bilgi vermektedir. Konuya dair iki nakil anlatmak istediğimiz meseleyi daha vâzıh hale getirecektir. Ahmed b. Hanbel'in örnekliliğini de içeren ilk rivâyet şudur: “İnsanlar bizden Ahmed b. Hanbel gibi olmamızı istediler. Hayır! Vallahi ne Ahmed b. Hanbel'in yaptıklarını yapmaya, ne de onun yolundan gitmeye gücümüz yeter.”⁵ Ahmed b. Hanbel'in davranışlarıyla ilgili yapılan bu alıntı onun takvasını ortaya koyduğu gibi hem çağdaşları hem de kendisinden sonrakiler için örnekliliğine vurgu yapar. Bahsedilen örneklilik onun ameli hayatıyla ilgili anlatılarda da kendini göstermektedir. Konuyla ilgili oğlunun haber verdiği şu rivâyet, her ne kadar menkıbevi bir hüviyet taşısa da Ahmed b. Hanbel'in amel konusundaki istekliliğine ve devamlılığına dikkat çeker: “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel der ki: “Babam günde üç yüz rekât namaz kılardı. Ancak ceza olarak yediği kırbaçlar kendisini zayıf düşürünce günde yüz elli rek'ât kılmaya başladı ki o zamanlar seksen yaşlarındaydı.”⁶ İbn Hanbel'in ilerleyen yaşlarında

3Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/155.

4 İsa Atcı, “Aynı Fikhî Meselede Ahmed b. Hanbel'den Nakledilen Farklı Görüşler (el-Muğni örneği)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10 (2007), 228-229.

5 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/151.

6 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/178.

bedenin zayıf düşmesinin sebebi *Mihne*⁷ sürecinde görüşleri nedeniyle kendisine yapılan eziyetlerdir. Ancak bu eziyetlere rağmen onun amel hayatı örnek gösterilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in dindarlığıyla alakalı ikinci rivâyet ise hem Mihne sürecine atıf yapar hem de meşhur sûfilerden Bişr el-Hâfi (öl. 227/841) ile bir karşılaştırma sunar. Rivâyet şudur: "Muhammed b. Mus'ab el-Âbid der ki: "Ahmed b. Hanbel'in Allah için yediği her bir kırbaç, Bişr b. el-Hâris'in bir gününden daha değerlidir."⁸ İleride de ele alacağımız üzere İbn Hanbel ile Bişr el-Hâfi arasında zaman zaman karşılaştırma yapılmaktadır. Söz konusu mukayesede bazen Ahmed b. Hanbel'in bazen de Bişr el-Hâfi'nin lehine bir tutumdan bahsedilebilir. Bu tutum ehl-i hadis tarafından sergilendiğinde Ahmed b. Hanbel öne çıkarılmaktadır. Tasavvuf cephesinden bakıldığında bazı istisnalar⁹ olsa bile Bişr'i öne geçiren bir tavırdan bahsetmek mümkündür.¹⁰

Ahmed b. Hanbel ile ilgili çokça çalışma bulunmaktadır. Ancak onun sûfilerle kurduğu ilişkiyi ele alan ve tasavvuf eserlerindeki yerini tespit eden bir çalışma mevcut değildir. Konuyla doğrudan ilgili olmasa da George Makdisi, Micheal Cooperson ve Christopher Melchert'in çalışmalarından bahsetmek gerekir. Makdisi'nin *The Hanbali School and Sufism (Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf)*¹¹ isimli makalesi Ahmed b. Hanbel'den ziyade hicri altıncı asır ve sonraki dönemlerde tespit edilen Hanbelî alimleri merkeze almıştır. Ancak Hanbelîlik ve tasavvuf arasında kurulan irtibatı göstermesi açısından önemlidir. Micheal Cooperson tarafından yapılan *Ibn Hanbal and Bishr al-Hafi: A Case Study in Biographical Traditions*¹² adlı çalışma Ahmed b. Hanbel ve Bişr el-Hâfi'yi konu almaktadır. Söz konusu

7 Mihne için bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30/26-28.

8 Ebu Nuaym el-İsfahâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/161.

9 Bişr el-Hâfi'nin Mihne'deki tutumu istisnanın temelini oluşturmaktadır. Rivayete göre Bişr, Mihne dönemine kadar Ahmet b. Hanbel'den üstün görülmektedir. Ancak bahsi geçen dönemde Hanbel'in tavrı kendisini Bişr'den öne geçirmiştir. bk. Abdurrahman Câmî, *Nefâhatü'l-üns*, çev. Lâmi Çelebi (İstanbul: Pinhan Yay., 2011), 165; Ayrıca bk. Florian Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2001), 276-277.

10 Konuyla ilgili çalışma için bk. Micheal Cooperson, "Ibn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions", *Studia Islamica* 2 (1997), 71-101; Ahmet b. Hanbel'in Bişr'i öne çıkarılması hakkında bk. Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî Mekkî, *Kütü'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tariki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/445.

11 bk. George Makdisi, "Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf", çev. Ramazan Özmen, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007).

12 bk. Cooperson, "Ibn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions", 71-101.

araştırma iki ismin mensup oldukları biyografi gelenekleri tarafından nasıl sunulduklarını ve sunum farklılıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in tasavvufi eserlerde nasıl ele aldığına yönelik bir amaç belirtilmemiş olan makalede böyle bir konu da mevcut değildir. Christopher Melchert tarafından yapılan ve Türkçeye de tercüme edilen *Ahmed b. Hanbel'in Hedefindeki Muhalifler*,¹³ III. (IX.) *Yüzyıl Ortalarında Zühdden Mistisizme Geçiş*,¹⁴ *Hanbeliler ve Erken Dönem Sûfiler*¹⁵ ve *Ehl-i Hadis'in Dindarlığı*¹⁶ isimli çalışmalar ise doğrudan Ahmed b. Hanbel'in tasavvuf kaynaklarındaki konumuna dair bilgi vermese de sûfilerle kurduğu ilişkilere dair önemli malumat sunmaktadır. Bunlara ilaveten Muhyettin İğde'nin Hanbelîliğin teşekkülüne dair doktora tezi bulunmaktadır. Ancak İğde, mezhepler tarihçisi kimliğiyle ele aldığı bu çalışmada tasavvuf kaynaklarında Ahmed b. Hanbel'in nasıl algılandığına yer vermemektedir. O, Hanbelîliğin teşekkülünde önemli isimleri tespit ederek çalışmasını siyasi-itikadi bir perspektifle ortaya koymuştur. Ahmed b. Hanbel'in erken dönem tasavvuf klasik eserlerindeki konumu herhangi bir çalışmada ele alınmamıştır. Ahmed b. Hanbel ile ilgili zikrettiğimiz çalışmaların yanında bizim araştırmamız, İbn Hanbel'in tasavvuf eserlerindeki yerini tespit ederek sûfilerin ona dair kanaatlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu araştırmada Ahmed b. Hanbel'in tasavvuf klasiklerinde nasıl ele alındığı ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu minvalde İbn Hanbel'in belirlenen kaynaklardaki fikhî ve tasavvufî yönleri gösterilmeye, sûfilerin hangi konularda ona atıfta bulduklarına işaret edilmeye gayret edilecektir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in diğer sûfilerle ilişkisine de değinilecektir.

1. Ahmed b. Hanbel'e Yer Veren ve Vermeyen Tasavvufî Kaynaklar

Tasavvuf düşüncesinin temelini atan erken dönem sûfilerinden günümüze ulaşan eser sayısı yok denilecek kadar azdır. Mevcut eserler de

13 bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 75-100.

14 bk. Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 231-258.

15 bk. Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 259-279.

16 bk. Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 281-307.

tasavvuf konularını bütünüyle sistemli bir şekilde ele almaktan ziyade belirli konulara dair düşünceleri içermektedir. Kapsamlı tasavvuf eserleri hicri IV. ve V. asırlarda kaleme alınmaya başlanmıştır. Söz konusu eserleri kabaca ikiye ayırmak mümkündür. Bunlar Ebû Nasr es-Serrâc'ın (öl. 378/988) *el-Lüma'* da yaptığı gibi tasavvuf meselelerine değinen eserler ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (öl. 412/1021) *Tabakâtü's-sûfiyye*'de icra ettiği gibi sûfiler ve onların fikirleri hakkında bilgi veren *tabakât* türü eserlerdir.

Yukarıda zikredilen eserlerin bir kısmında Ahmed b. Hanbel'in ismi dahi geçmezken bazılarında ise o, tasavvufî konularda açıklama yapan ve hatta bir veli gibi sunulan hüviyete sahiptir. *el-Lüma'* da ve *et-Ta'aruf* ta Ahmed b. Hanbel'e dair hiçbir atıf bulunmamaktadır. Her iki eserde de İbn Hanbel'in ismi dahi geçmemektedir. Oysa *el-Lüma'* da *İmam Şafî ve Mâlik b. Enes* gibi isimler yer almaktadır.¹⁷ Buna mukabil Ebû Tâlib el-Mekkî, aynı yüzyılda yazdığı *Kûtu'l-kulûb*'da söz konusu iki müelliften farklı bir tutum sergileyerek Ahmed b. Hanbel'e çokça yer verir. Dolayısıyla Mekki'nin eseri, İbn Hanbel'in kaynaklarda git gide daha fazla yer almasının bir eşiği kabul edilebilir.

Mekki'den hemen sonra tasavvuf tabakât literatürünün öncüleri olarak kabul edilebilecek *Tabakâtü's-sûfiyye* ve *Hilyetü'l-evliyâ*'nın yazarları da Ahmed b. Hanbel konusunda hemfikir değildirlir. *Hilyetü'l-evliyâ*'da İbn Hanbel'e özel bir başlık açılmış ve onun zühd, takvâ ve fikhî yönü herhangi bir olumsuzluğa yer vermeden sunulmuştur. Buna mukabil *Tabakâtü's-sûfiyye*'de Ahmed b. Hanbel'e yer verilmemiştir. Sülemî'nin İbn Hanbel'e yer vermemesi kendi eserini sadece sûfilere tahsis etmesiyle açıklanabilir. Buna mukabil *Hilye*'de İbn Hanbel'in yer alması eser sahibinin erken dönemdeki her haliyle örnek şahsiyetlere yer verme isteğiyle izah edilebilir.¹⁸ Öte yandan hicri V. asrın ve tasavvuf tarihinin önemli eserlerinden olan *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* ve *Keşfu'l-mahcûb* Ahmed b. Hanbel'e yer vermektedir. Kuşeyrî, İbn Hanbel'e belirli konularda değinirken Hücvârî ise Ahmed b. Hanbel'i keramet sahibi bir şahsiyet olarak ele alır ve eserinde diğer sûfilerin hayat hikâyelerine yer verdiği bölümde

17 Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî Serrâc, *el-Lüma'* (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1960), 347-348; Ayrıca bk. Ahmet Targon Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2017), 133.

18 bk. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 112-113.

ona da yer verir. Öyle ki o, keramet gösteren bir Ahmed b. Hanbel portresi gün yüzüne çıkarır.¹⁹

Ahmed b. Hanbel'in *el-Lüma'* ve *et-Ta'arruf* gibi tasavvufun ilk eserlerinde yer almazken yine onlarla aynı yüzyılda kaleme alınan *Kâtu'l-kulûb* ve sonraki kaynaklarda sıkça yer almasının muhtemel sebepleri vardır. Bunlardan ilki, Christopher Melchert'in dikkat çektiği Ehl-i Hadis dindarlığıyla ilk dönem zahitlerinin dindarlıkları arasındaki benzerlik olabilir.²⁰ Ahmed b. Hanbel'in dindarlığındaki temel nokta hadislerin eyleme geçirilmesidir ve sûfilerinkiyle benzeşmektedir.²¹ Mekkî'nin *Kâtu'l-kulûb*'unda da hadislerin uygulanmasına yönelik nasihatler ön plandadır. Hadislerin hayata geçirilmesi, bu yola girenler için vazgeçilemeyecek temel bir ilkedir. Buna ilaveten Mekkî'nin Hakk'ın sıfatları meselesinde sadece rivayetleri kabul edip bunların tevilini uygun görmemesi²² onu ehl-i hadise yaklaştıran bir tavır olarak kabul edilebilir. İkincisi, Mekkî'nin eğitimiyle ilgili olarak Saeko Yazakı'nın bahsettiği konudur. Mekkî, ciddi bir hadis eğitiminden geçmiştir ve onun bu yönü eserinde İbn Hanbel'e çokça yer vermesinin bir nedeni olarak kabul edilebilir.²³ Zira Ahmed b. Hanbel'in hadisçiler arasındaki yeri herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Üçüncüsü de Mekkî'nin hangi mezhebe mensup olduğuyla ilgilidir. Zira bu, onun İbn Hanbel'e sıkça yer vermesinin

19 Ebu'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman b. Ali Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 182-183; Ahmet Karamustafa, Hücvirî ile ilgili şu açıklamayı yapar: "Hanefî mezhebine bağlı olan Hücvirî, tasavvuf ile fıkah ve kelâm gibi dinî ilimler arasında uzlaşma sağlamaya çalışırken Kuşeyrî'den daha da ileri gitti. Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'i (ama Mâlik değil) biyografik sözlük bölümüne müstakil başlıklar halinde ekleyerek onların birer sûfi olduğunu iddia etmekle kalmamış, aynı zamanda tasavvuf doktrinini tartışırken hiçbir çekince göstermeden düzenli olarak rasyonel muhakemeye başvurmuştur." Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 135.

20 Melchert, ehl-i hadisin dindarlığı hakkında bilgi verirken iki temel özelliğinden bahseder: "Ciddiyet ve ahlakçı topluluğu." Ciddiyete dair ilk dönem zahitlerinden örnekler de verir. Bunlar arasında Fudayl b. İyaz ve Bîşr-i Hafî de vardır. Ahmed b. Hanbel'in de gülmediği ve sadece gülümsediği oğlu tarafından rivayet edilmektedir. Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*, 288-289.

21 Mekkî'nin davete icabet edilmemesi gerektiği yerleri açıklarken Ahmed b. Hanbel'e yer vermesi için bk. Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, 2/220.

22 bk. Yakup Pekdoğru, *Tasavvuf Düşüncesinde Marifet* (İstanbul: Hikmetevi Yay., 2021), 20.

23 Saeko Yazakı, *Ebû Tâlib El-Mekkî'de Tasavvuf*, çev. İrfan Kelitli (İstanbul: Litera Yay., 2016), 56-57; Ahmet Karamustafa kitabında, Mekkî'nin eserini *Hadisçiler Arasında Tasavvuf* başlığında ele alırken *et-Ta'arruf* gibi eserleri de *Fıkah ve Kelâmın Kucağındaki Tasavvuf* başlığı altında değerlendirmektedir. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, 109, 122.

sebepleri arasında değerlendirilebilir. Çağdaş araştırmacılarından Wan Mohd Azam Mohd Amin, Mekki'nin Hanbelî olduğunu söyler.²⁴ Amin'in iddiası doğruysa Mekki'nin Ahmed b. Hanbel'e eserinde çokça yer vermesi anlaşılabilir. Buna mukabil Saeko Yazakı ve Bilal Saklan gibi uzmanlar da Mekki'nin mezhebi hakkında farklı kanaatler serdetmişlerdir. Yazakı, *Kütü'l-kulûb*'da Hanbelî mezhebinin görüşlerine daha çok yer verilmesi sebebiyle Mekki'nin Hanbelî olabileceğine dikkat çeker. Ancak Mekki'den sonra yaşayan bazı alimler onun Şafîî olduğuna dair iddiaları zikrederler ki bu da Mekki'nin mezhebinin tespit edilmesinde şüpheye yol açar. Bilal Saklan makalesinde Mekki'nin Malikî olduğunu iddia edenlere karşı deliller sunar ve onun herhangi bir mezhebe bağlı olmadığını dile getirir.²⁵ Dolayısıyla konuya dair açıklamalar Mekki'nin mezhebinin tespitini engellemektedir. Mekki'nin İbn Hanbel'e yer vermesinin sebebini tespit etmek de mümkün görünmemektedir. Dördüncüsü, Ekrem Demirli'nin iddia ettiği gibi sûfilere söylemlerinde ortaya çıkan seçkinlik düşüncesidir. Ona göre özellikle velâyet konusunda inanlar arasında bir ayırmadan bahsedilmektedir. *Avam* ve *havas* kavramları konuyla ilgili zikredilen kavramlardır. Seçkinler ya da havas bu konuma marifete erişerek ulaşmaktadırlar. Bu da genelde tasavvuf içinde ortaya çıktığı için seçkinlik fikrinin mevcudiyetini pekiştirmektedir. Sûfî müellifler bunun farkında olarak *tabakât* literatürü başta olmak üzere kaleme aldıkları eserlerde *mezhep imamları*, *muhaddisler* vb. gibi İslam düşüncesinin meşhur simalarına yer vermişlerdir. Böylelikle onlar, seçkinlerin sadece sûfilere ait olmadığı belirtilmiş olmaktadır.²⁶ Kuşeyrî ve Hücvirî ise İbn Hanbel hakkında birbirlerinden farklı tutumlara sahiptirler. İbn Hanbel'i ve diğer büyük mezhep imamlarını sûfilere öncülerini

24 W. Mohd Azam b. Mohd Amin, *An evaluation of the Kütü'l-Kulûb of al-Makki with an annotated translation of his Kitâb al-tawba* (Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi, Doktora Tezi, 1991), 19-20; Yazakı, *Ebü Tâlib El-Mekki'de Tasavvuf*, 57.

25 Yazakı, *Ebü Tâlib El-Mekki'de Tasavvuf*, 57-58, 97; Bilal Saklan, "Ebu Talib el -Mekki (386/996) Ve Bazı Hadis Meselelerine Bakışı", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 88-91; Ebü Tâlib el-Mekki'nin Ahmed b. Hanbel'e atıfta bulunmasının bir sebebi Saeko Yazakı'nın şu ifadelerinde belirtilen husus olabilir: "Hadis rivayeti ve reye karşı olumsuz tavır Mekki'nin *Kût*'ta uygulamış olduğu hadis yöntemine uymaktadır. Mekki, İbn Hanbel'in 'bir rivayet mü-kemmel bir isnad ile desteklenmemiş olsa bile, eğer içeriği Kur'an, sünnet ve icmâya uygun ise bu durum yine de kişisel görüşten ve kıyastan daha sıhhatlidir.' hükmünü nakletmiş ve bu görüşü benimsediğini beyan etmiştir." Yazakı, *Ebü Tâlib El-Mekki'de Tasavvuf*, 95.

26 Ekrem Demirli, *Şair Sûfiler* (İstanbul: Sufi Kitap Yay., 2015), 51-52.

olarak zikreden Hücvirî'nin İbn Hanbel'e yer vermesine başka bir sebep aramak beyhudedir. Kuşeyrî ise İbn Hanbel'e sadece belli konularda yer verir. Hücvirî gibi ne hayatına dair bilgi vermiştir ne de keramet sahibi bir konuma yükseltmiştir. Esasında Kuşeyrî'nin hadisçi kimliğinin İbn Hanbel'e eserinde yer vermesini kolaylaştırdığı düşünülebilir. Zira o, hadis ilminde de yetkin bir isim olarak zikredilmektedir. Buna ilaveten Kuşeyrî de İbn Hanbel gibi devlet yöneticilerinin zulmüne maruz kalmıştır. Mu'tezile'nin devlet kanadından destek görmesiyle birlikte Eş'arilere karşı bir yıldırma politikası uygulandı. Hapse atılan Kuşeyrî, kendisine ve onun gibi düşünen alimlere yapılan bu eziyetleri tanımlarken "Mihne" lafzını kullanmıştır.²⁷ Dolayısıyla o, İbn Hanbel ile ortak bir kadere de sahip olmuştur. Bu sebeple Kuşeyrî'nin İbn Hanbel'e kolaylıkla yer vermesi beklenebilir. İbn Hanbel'e eserinde yer veren İmam Gazzâlî'nin de Mekki'yi takip ettiği söylenebilir. Nihayetinde Ahmed b. Hanbel, bazı tasavvufi eserlerde övülen ve örnek gösterilen bir konuma sahiptir. Buna ilaveten İbn Hanbel hakkında bilgi veren tasavvufi eserler kronolojik olarak değerlendirildiğinde *el-Lüma*'da kendisine yer verilmezken *Keşfü'l-mahcûb*'da o, keramet gösteren bir evliya konumuna yükselmiştir. Bu da Michael Cooperson'un şu tespitini haklı çıkartmaktadır: "Her ne kadar biyografi yazarları belgelerinin kesinliğine önem verseler de aynı hayatın oldukça farklı türlerini ortaya koymuşlardır."²⁸

2.Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Ele Alınışı

Tasavvuf metinlerinden Ahmed b. Hanbel'in tasavvurunu ortaya çıkarmak ondan gelen parça parça rivâyetlerle mümkündür. Bu rivâyetler tasavvufî konular hakkında olduğu gibi onun takvası, diğer sûfilerle ilişkisi ve az da olsa İbn Hanbel'in fikhî görüşlerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu bölümde Ahmed b. Hanbel'in bu yönünü ortaya koymaya çalışacağız.

27 bk. Abdullah Ömer Yavuz, *Horasan'da Eş'arilik* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 158-165.

28 Cooperson, "Ibn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions", 72.

2.1. Tasavvufî Metinlerde Bir Fakîh Olarak Ahmed b. Hanbel

Hadis ilminde otoritesi kabul edilen Ahmed b. Hanbel aynı zamanda fıkıh disiplininde de kendisini yetiştirmiştir. Hocaları arasında Hanefî mezhebinin önde gelen imamlarından Ebû Yusuf ve ayrıca Şafîliğin kurucusu kabul edilen İmam Şâfiî vardır.²⁹ Ahmed b. Hanbel, fetvalar vererek kendine mahsus bir fikhî yöntem ortaya koymuştur ancak o, fakîh kimliğinin öne çıkmasını pek istememiştir.³⁰ İbn Hanbel'in fikhî yönteminde rivâyetlerin/âsar önemli bir yeri bulunsa da akli süreçleri öne çıkararak bir anlayışı toptan reddettiğini söylemek mümkün değildir.³¹

Tasavvuf metinlerinde Ahmed b. Hanbel'in fikhî yönü üzerinde pek fazla durulmamıştır. Konuya dair bütün örnekler *Kûtu'l-kulûb* ve *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*'den gelmektedir. Ahmed b. Hanbel'in fakîhliğiyle ilgili tartışmalara müellif sûfîlerden hiçbiri yer vermez. Esasında tasavvuf metinlerinde İbn Hanbel'in fakîhliğiyle ilgili bir tartışma konusunun bulunması beklenilecek bir durum değildir. Burada Gazzâlî bir istisna olarak zikredilebilir. O, "Ahmed b. Hanbel, fıkıh üstatlarından biridir"³² diyerek söz konusu meselede görüşünü ortaya koymuştur.

Ahmed b. Hanbel'in fakîhliğine yönelik bu ifadeden sonra *Kûtu'l-kulûb*'da onun fikhî yöntemine dikkat çeken bir değerlendirme bulunmaktadır. Mekki, bu değerlendirmenin İbn Hanbel'in metodu olduğunu ifade ederek şunu söyler: "Zayıf hadis, bana göre re'y ve kıyastan daha çok

29 Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 17-20 İğde, Ahmed b. Hanbel ile İmam Şafî arasındaki ilişkinin hoca-öğrenci ilişkisinden ziyade bir fikir alışverişi düzeyinde olduğunu söyler.

30 bk. Atcı, "Aynı Fikhî Meselede Ahmed b. Hanbel'den Nakledilen Farklı Görüşler (el-Muğni örneği)", 228-229.

31 bk. Halil Efe, "Ahmet b. Hanbel'in Fıkıh Anlayışı", *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme: Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*, ed. Murtaza Bedir - Merve Özyakal (İstanbul: İsar Yay., 2019), 177-202; Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini toplayan ve mezhebin gelişmesinde önemli paya sahip kimselerden biri Ebû Bekir el-Hallâl'dir (öl. 311/923). bk. Şükrü Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/382.

32 Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (İstanbul: Merve Yay., 2014), 1/117; Hayreddin Karaman, Gazzâlî'nin Ahmed b. Hanbel'i fakîhler arsında zikretmeyen ulema arasında olduğunu söyler ancak İhya'da belirttiğimiz gibi tam tersi bir durum yer alır. bk. Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/80.

tercihe şayandır.³³ Ahmed b. Hanbel, ehl-i hadis temsilcisi kabul edilir ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin zikrettiği şekliyle onun benimsediği bu yöntem temsil ettiği ekolün tavrına uygundur. Ancak İbn Hanbel'in zayıf hadisi, re'ye tercih ederken ileri sürdüğü temel şart da sözü edilen rivayetin *Kitap, sünnet ve ayrıca tevilde ümmetin icmasına aykırılık bulunmamasıdır*. Ahmed b. Hanbel'in tavrı ehl-i re'y kanadına karşı bir tavır olarak okunabilir. Ayrıca bu hususun tasavvufî bir eserde geçmesi eser sahibi sūfînin de aynı konudaki tutumunu ortaya koymaktadır.³⁴

Hem Mekkî hem de Gazzâlî Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerini ortaya koyan rivayetlere kitaplarında yer vermişlerdir. Bahse konu olan rivayetler iki grupta değerlendirilebilir. Birinci grupta bir konudaki fikhî görüşün doğrudan verilmesi yer alır. İkinci grupta ise fetva verilen meselede takva boyutunun ön plana çıkarılması bulunmaktadır. İlk gruptaki örnek ekonomi ile ilgilidir. İbn Hanbel'e tevdi edilen sorunun özü emek ve sermaye ortaklığına dayanan *mudârebe*³⁵ akdidir. Ahmed b. Hanbel'e göre böyle bir işlem caizdir.³⁶ Buna ilaveten ticaretle ve farklı konularla ilgili kendisine yöneltilen sorulara da İbn Hanbel cevap vermiştir. İkinci grup örneklerde de onun fetvalarındaki fikhî yönle birlikte takva konusu ortaya çıkmaktadır. Ahmed b. Hanbel, kimi zaman fetva verirken kendisinin fetvaya konu olan davranışı yapmayacağını belirtir ancak belli şartlarla söz konusu eylemin yapılabileceğini söyler; bazen de herhangi bir ayrıntıya yer vermeden bahsi geçen konuya doğrudan *mekruh* diyerek kanaatini belirtir.³⁷ Sonuç olarak Ahmed b. Hanbel'in fakîhliğiyle ilgili

33 Konuyla ilgili çalışma ve değerlendirme için bk. Ramazan Özmen, "Ahmed B. Hanbel ve Zayıf Hadis'le Amel Meselesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017).

34 Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 1/300; Yazakı, *Ebû Tâlib El-Mekkî'de Tasavvuf*, 95.

35 Mudârebe: "Bir tarafın sermaye koyması, diğer tarafın işletmeyi üstlenmesiyle kurulan kâr paylaşımı esasına dayalı ortaklığı ifade eder." Cengiz Kallek, "Mudârebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30/359.

36 Rivayet şöyledir: "Ahmed b. Hanbel, üçte bir ya da dörtte bir karşılığında dokumacıya verilen ipin hükmünde herhangi bir mahzur görmemiştir. Hatta o, bunun mudârebe olduğunu belirtmiştir." bk. Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 2/452.

37 bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 1/493-2/280-281. Şu rivayet zikredilen konu için örnek verilebilir: "Ahmed b. Hanbel'e (ra.) tabaklanmak suretiyle kılları giderilmiş ayakkabının giyilmesi hakkında sorulduğunda şöyle buyurmuştur: "Ben böyle bir ayakkabıyı giyemem. Eğer çamurdan korunmak için giyiliyorsa, ümit ediyorum ki bir mahzuru yoktur. Süs için giyenlere gelince, onlara müsamaha gösterileceğini sanmam."; Ganimet arazileriyle ilgili Hanbel'in görüşüne Mekkî'nin yer vermesi ve değerlendirmesi için bk. Hacı Bayram Başer, *Sûfiler ve Sultanlar* (İstanbul: Klasik Yay., 2021), 53-55.

yönüne tasavvufi metinlerde rastlamak mümkündür ancak görüldüğü üzere bu hususu ortaya koyacak malzeme sayısı azdır. Fıkhî konulara değinen az sayıdaki tasavvufi eserler için söz konusu mesele de gayet tabiidir. Fakat şu bir gerçektir ki tasavvuf metinlerinde İbn Hanbel'in fakîhliğinin kabul edildiği ve onun konumunu oluşturan ve yükselten temel dinamiklerden biri olduğu söylenebilir.

2.2. Ahmed b. Hanbel'in Takva Yönü

Ahmed b. Hanbel'in takva yönünü ortaya koyan çokça rivayet bulunmaktadır. Özellikle kendisinin kaleme aldığı *Kitabü'z-zühd* onun hayatına yön veren temel saikleri açıklaması bakımından önemlidir. Buna ilaveten başta *Kütü'l-kulûb* olmak üzere Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliya'sı* ve Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i Ahmed b. Hanbel'in takva yönünü belirten rivayetlere çokça yer vermiştir.

Söz konusu kaynaklarda Ahmed b. Hanbel takvaya dayalı bir hayat için helal yeme ve içmeyi temel bir ilke olarak sunmaktadır. Bu ilke bütün amelleri öncelemelidir. İbn Hanbel'e göre bir kimse, yemesinde ve içmesinde helalliğe dikkat etmezse kendisinden sadır olacak sâlih amellerin bir önemi yoktur. Zira Hakk Teâlâ "*Temiz nimetlerden yiyin ve sâlih ameller işleyin*" (Müminun 23/51) buyurmaktadır. İbn Hanbel'e göre ayetteki temiz nimetler, helal yemeye işaret eder ve salih ameller için zorunluluğu ifade eder.³⁸ Ahmed b. Hanbel helal yemeye dikkat ettiği gibi yemek yenilecek ortama ve yemek davetinde bulunan araç ve gereçler konusunda da titizlik göstermiştir. Yemeğe davet edildiği sofrada gördüğü gümüş tabak onun hemen bulunduğu yeri terk etmesine sebebiyet vermiştir.³⁹ Onun bu tavrı yemek davetini terk etmeyi gerekli kılan halleri açıklayan Mekki için örnek teşkil etmiştir. Mekki'ye göre "içki, döşemelerde ipek ve atlas kullanımı, altın ve gümüş tabaklar ve duvarların Kâbe gibi kumaşlarla örtülmesi" gibi durumlarda yemek davetini terk etmek ve takvalı bir davranışı göstermek için yeterli sebepler arasında yer alır.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel'in takva yönünü ortaya çıkaran bir başka husus kendisiyle bir şekilde irtibat kuranların davranışlarına yaklaşımında tebellür

38 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/299.

39 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/320; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/873.

40 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/319-320; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/873.

eder. Ona göre bir kimse eylemleriyle toplumdaki diğer fertlerin hakkını gözetmelidir. Küçük farklılıklar bulunmakla birlikte hem Mekkî hem de Gazzâlî'nin zikrettiği rivayete göre Ahmed b. Hanbel, başkalarının hakkına giren kimseyle bireysel ilişkisini sonlandırmış ve bu davranışının sebebini kendisine bildirerek tutumunu düzeltmesini istemiştir.⁴¹ İbn Hanbel ile ilgili başka bir rivayet de onun şüpheli bir konuda nasıl davrandığını ve kendi eşyasından vazgeçişini anlatır. Esasında İbn Hanbel'in eşyayla kurduğu ilişkiyi ortaya çıkaran şüphe onun dînî kişiliği hakkında bilgi de vermektedir. Ayrıca sûfî müelliflerin bunu kitaplarına almaları tasavvuf yolunu benimseyenlerin dünya ile temaslarının hangi zeminde gerçekleşmesi gerektiğini ifade eder. Rivayet şu şekildedir:

Ahmed b. Hanbel Mekke'deki bir bakkala kovasını rehin olarak vermişti. Emanetini istediğinde bakkal iki kova gösterdi ve hangisini istersen al, dedi. İbn Hanbel şüpheye düşmesi üzerine "hem para hem de kova senindir" dedi. Bakkal "bu senin kovandır, seni denemek istedim sadece" deyince İbn Hanbel "almam" dedi ve çekip gitti.⁴²

İbn Hanbel'in takvasıyla ilgili örnekleri artırmak mümkündür ancak konuyla ilgili şu iki hususu da zikretmek yerinde olacaktır. Birincisi İslam tarihindeki meşhur hadiselerden Mihne ile İbn Hanbel'in ibadetlerinde ortaya çıkan azalma arasındaki ilişkidir. Bilindiği üzere Mihne *hal-ku'l-Kur'an* tartışmaları neticesinde meydana gelen bir süreçtir. Kısaca "Abbâsî halifeleri devrinde bazı muhafazakâr âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu *Mihne* diye anılmıştır."⁴³ Mihne sürecinde eziyet gören âlimler arasında Ahmed b. Hanbel de bulunmaktadır. İşte bu süreçte gördüğü zulüm sebebiyle ilerleyen yaşlarda kendisine vird edindiği ibadetleri yerine getiremez olmuştur. Oğlu konuyla ilgili babasının durumunu şu şekilde açıklar: "Babam günde üç yüz rek'at namaz kılardı. Ancak ceza olarak yediği kırbaçlar kendisini zayıf düşürünce günde yüz elli rekât kılmaya başladı ki o zamanlar seksen yaşlarındaydı."⁴⁴ Rivâyetlere yansıyan durum Mihne sürecine doğrudan gönderme yapmaktadır. İkincisi ise Ahmed b.

41 Mekkî, *Kütü'l-kulüb*, 1/287; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 4/772.

42 Ebü'l-Kâsım Zeynülsâm Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2017), 1/237; Ayrıca bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/354-355.

43 Yücesoy, "Mihne", 26.

44 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/178.

Hanbel'in takvasının vefatından sonra da diğer kimseler için örnekliliğinin devam etmesidir. Konuyla ilgili rivayet İbn Hanbel'i bir ideal olarak sunar ancak böyle bir tavra sahipliğin imkânsızlığını dile getirmekle birlikte onun gibi olunamayacağını da vurgular.⁴⁵ Sonuç olarak Ahmed b. Hanbel'in takva yönü tasavvuf metinlerinde örnek gösterildiği gibi aynı zamanda sûfiler ile İbn Hanbel'in dindarlık algılarının da benzer olduğu söylenebilir. Özellikle rivayetlerin hayata geçirilmesi ve bütün bağlardan kurtularak Allah'a kurbiyet sağlamanın gerekliliği bahsedilen konular için temel bir zemin sunmaktadır. Bu da İbn Hanbel'i tasavvuf metinlerinde öne çıkaran temel unsurlardan biridir. Son olarak, sûfi müelliflerin İbn Hanbel'in takvasına dair örneklere kitaplarında yer vermeleri sûfilerin nelere dikkat etmelerine yönelik nasihatler olarak okunabilir.

2.3. Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'e Yapılan Atıflar

Bu bölümde tasavvufun çeşitli konularına dair Ahmed b. Hanbel'e yapılan atıflar ele alınacaktır. Özellikle Ebû Tâlib el-Mekkî'den sonraki sûfi müellifler, zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih eden İbn Hanbel'in takvasını öne çıkaran rivayetlere yer vererek onu örnek bir mü'min olarak sunmuşlardır. Bunun yanı sıra zühd, tevekkül ve semâ gibi tasavvufî hususları ele alırken de İbn Hanbel'e atıfta bulunmuşlardır.

Erken dönem tasavvufî eserlerde Ahmed b. Hanbel'e yapılan göndermelere zühd ile başlayabiliriz. Şunu belirtmek gerekir ki hadis ve fıkhıta öncü bir isim olan İbn Hanbel, aynı zamanda *zahitlerin sembolü* olarak anılmaktadır.⁴⁶ O, dünyadan olabildiğince uzaklaşmış, şöhretten uzak durmuş, kendi emeğiyle geçinmeye çalışmış ve kendisine gelen yardımları kabul etmemiş ve bu haline rağmen cömertlikten vazgeçmemiştir.⁴⁷ Zühdün ne olduğuna dair bazı açıklamalarda bulunan İbn Hanbel, Süfyan

45 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/151.

46 Muhennâ b. Yahya eş-Şâmî der ki: "Her türlü hayrı Ahmed b. Hanbel gibi kendisinde bir araya getiren başka birini daha görmüş değilim. Süfyan b. Uyeyne, Vekf, Abdurrezzâk, Bakiyye b. el-Velîd, Damra b. Rabîa ve âlimlerden birçoğunu da gördüm. Ancak ilminde, fakihliğinde, zühdünde ve verasında Ahmed b. Hanbel gibisini görmedim." Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/138, 145; Ayrıca bk. İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, 19.

47 bk. Mehmet Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 76-77.

es-Sevrî (öl. 161/778) ile birlikte “zühdün alameti emeli kısaltmaktır”⁴⁸ diyerek uzun süreli dünyalık isteklerin zühde aykırı olduğuna dikkat çekmiştir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel’in zühd için zikrettiği dereceli anlatım sûfîlerin izahlarına benzerlik göstermesi açısından dikkate değerdir. Sûfîler herhangi bir kavrama açıklık getirirken onu üçlü tasnif içerisinde sunarlar. *Mübtedi*, *mutavassıt* ve *müntehi* şeklinde ifade edilebilecek bu ayırım tasavvuf yoluna girenlerin makam farklılıklarını ve dolayısıyla tasavvufi bir kavrama getirilen çeşitli izahların sebeplerini açıklar.⁴⁹ Ahmed b. Hanbel de zühdün üç çeşidinden bahseder. Burada havas ve avamdan bahseden İbn Hanbel, arifleri zühdü temsil eden en üst derecedeki kimseler olarak değerlendirir. Kuşeyrî’nin zikrettiği rivayet şu şekildedir: “Ahmed b. Hanbel zühdü üçe ayırır: Birincisi, haramı terktir ve bu avâma aittir. İkincisi, helalin fazla olanını terktir ve bu da havâsa aittir. Üçüncüsü ise kulu Allah’tan alıkoyan her şeyi terktir ve bu da âriflere aittir.”⁵⁰

İbn Hanbel’in zühde dair açıklamalarında ortaya çıkan dünyaya karşı tavır ve dereceli anlatım, onun tasavvuf metinlerinde yer almasını kolaylaştırmış olabilir. Zira bunlar sûfîlerin ortak kanaatlerini meydana getiren unsurlardandır. Zühdden sonra Ahmed b. Hanbel’e tevekkül konusunda da atıf yapılmaktadır. Bu atıflar iki şekilde gündeme gelmektedir. Birincisi tedaviyi terkle ilgilidir; ikincisi ise hastalığın anlatılıp anlatılmamasıdır.

Tasavvuf tarihinde hastalık anında tedaviye yönelmenin tevekkülle ilişkisine dair pek çok örnek zikredilmiştir. Hastalığın tedavisini ya da geçimini sağlamak için çalışmayı tevekküle aykırı görenler bulunduğu gibi tam zıddını savunanlar da mevcuttur.⁵¹ Ahmed b. Hanbel’den de hastalığın tedavisinin terkine yönelik bir rivayet gelmektedir. Daha doğrusu Ahmed b. Hanbel’den gelen bu rivayet tedaviden kaçınmanın zorunlu olmadığını vurgular. Buna mukabil İbn Hanbel *tevekküle inanan* kimseler için tedavinin terk edilmesinin daha uygun bulduğunu zikreder. İbn Hanbel’in zikrettiği bu iki durum ona göre tevekkül haline zarar vermektedir. Ancak hasta olan bazı kimseler farklı gayelerle tedaviden yüz

48 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’-d-dîn*, 4/506.

49 Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat & Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 161.

50 Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 1/243.

51 Konuyla ilgili çalışma için bk. Mansur Gökcan, “Tevekkül Konusundaki Farklı ve Yanlış Algılamalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 57 (2018), 815-833.

çevirmiştir. Zira böyle bir tercih onlara göre daha hayırlı gözükmektedir.⁵² Nihayetinde Ahmed b. Hanbel'in mezkûr konuda sert bir tutumu benimsediğini söylemek mümkün değildir. Diğer bir konu da Ebû Tâlib el-Mekkî'nin tevekkül başlığında zikrettiği hastalığın anlatılmasıdır. İbn Hanbel, Allah'a şikâyet olur düşüncesiyle hastalığını anlatmamaktadır. Esasında bu Allah'ın kendisini imtihan ettiğinin idrakinde olan bir kimsenin tutumudur. Zira O'nun her haline rıza göstermek şikâyete yer bırakmaz. Ancak Hasan-ı Basrî'den (öl. 110/728) gelen bir rivayet hastalığı anlatmanın bu şekilde değerlendirilmeyeceğini göstermektedir. Ahmed b. Hanbel de Hasan-ı Basrî'nin bu fikrini benimsemiş ve hastalığı anlatmama davranışından vazgeçmiştir.⁵³ Dolayısıyla İbn Hanbel'in hastalığın tedavisi ve hastalığı anlatma konularındaki görüşleri erken dönem sûfîlerin kanaatleriyle benzeşmektedir. Zira her iki konuda da benzer görüşler sûfîlerden gelmektedir.

Zühd ve tevekkülün yanı sıra tasavvuf metinlerinde Ahmed b. Hanbel'e atfedilen bir diğer konu semâdır. Semâ tasavvufta "sûfinin kendisine gelen vâridi iştmesi ve iştittiğini kalbe aktarması" anlamına gelir ve ayrıca kelime "şarkı, nağme" gibi manalarda da kullanılmaktadır.⁵⁴ *İhyâ*'da geçen rivayette de konu şarkı dinlemeyle ilgilidir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu, babasının semâyı uygun görmediğini belirtmektedir ancak Gazzâlî aynı yerin devamında İbn Hanbel'in bir şarkıyı dinlediğini haber vermektedir.⁵⁵ Dolayısıyla semâ ile ilgili İbn Hanbel'in kesin görüşüne kaynaklarda ulaşmak mümkün değildir. Bu rivâyete temkinli yaklaşmak gerekir. Zira Gazzâlî'den başkası İbn Hanbel'in bu minvalde bir söylemini aktarmamıştır. Semânın yanı sıra Ahmed b. Hanbel, uzlet konusunda da kendi yaklaşımını ortaya koymaktadır. Uzlet literatürde "bir köşeye çekilmek ve münasebetlerini kesmek yoluyla insanlardan uzaklaşmak"⁵⁶ anlamına gelmektedir. Tasavvuf metinlerinde uzlet için kesin belirlenen bir süre mevcut değildir, en azından konu üzerinde ittifak yoktur. Nefs terbiyesinde

52 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/36; Gazzâlî'nin tedaviyi terkte öne sürdüğü sebepler için bk. Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn*, 4/595-600.

53 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/46-47.

54 Semih Ceyhan, "Sema", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/455.

55 Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn*, 2/709.

56 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyîd eş-Şerîf Cürçânî, *Ta'rifât: Tasavvuf İstılahları*, çev. Abdülaziz Mecdî Tolun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 111.

önemli bir metod kabul edilen uzlet birçok sūfînin hayatında görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in uzletle ilgili görüşüne ise Gazzâlî değinmektedir. Esasında konuyla ilgili bir tartışmanın bulunduğu söylenebilir. Uzletin mi yoksa halk içine karışmanın mı daha tercih edilebilir olduğu tartışmanın ana konusudur. Gazzâlî'nin belirttiğine göre tabiinden bazıları halka karışmayı tercih etmişlerdir. Bunlar arasında Ahmed b. Hanbel de vardır ve böylesi bir yeğlemenin sebebi ise iyiliklerin artmasına imkân vermesidir.⁵⁷ Ahmed b. Hanbel'in toplumun faydası için bireysel uzaklaşmaya iyi bakmadığı ortaya çıkar. Her ne kadar ileriki yaşlarında hem yaşın hem de Mihne sürecindeki eziyetler sebebiyle bedeninin getirdiği rahatsızlıklar onu evde durmaya itmişse de İbn Hanbel, tasavvuf metinlerinde halkla iç içe bir portreye sahiptir. Nihayetinde tasavvufi kavramlara dair İbn Hanbel'den aktarılan bu rivâyetler erken dönem sūfîlerinin genel düşüncesine uygundur. Dolayısıyla ona yapılan atıfları hem İbn Hanbel ile sūfîlerin benzer düşüncüyü paylaştıklarının hem de İbn Hanbel'in örnek alınması gereken bir şahsiyet olduğunun kanıtları olarak okumak mümkündür.

Buraya kadar tasavvufi konularda Ahmed b. Hanbel'e yapılan referansları ele aldık. Şimdi ise farklı konularda ona yapılan atıflara kısaca değinmeye çalışacağız. Bunlar arasında kıssa anlatıcıları, sultanlar ve nasihatler vardır. Ahmed b. Hanbel'in kıssa anlatıcılarına yönelik görüşleri onların yalan hikâyeleri anlatmalarına bağlı olarak gelişmiştir. Evvela o "insanların en yalancısı, kassâslar ve çok soru soranlardır" sözüyle kıssacılara bir konum belirlemektedir. İbn Hanbel kıssacılara bu konumu belirlemekle birlikte toplumun *doğru sözlü kıssacılara* ihtiyacının olduğunu da zikreder. Çünkü ona göre insanlara ahiret hayatı ve ona taalluk eden meselelerin anlatılması gerekmektedir. Bu görevi de kıssacılar yerine getirmektedir. Bütün bunlara rağmen kendisi kıssacıların meclisine katılmak istemediğini de belirtir.⁵⁸ Onun, kıssacıları toplumun faydası açısından bir değerlendirmeye tabi tuttuğu ortaya çıkar. Ahmed b. Hanbel'in kıssacılarla beraber bulunmak istememesi ya da onları *yalancılıkla* itham etmesi kıssa anlatıcılarının zaman zaman hadis uydurmalarıyla ilgili olsa gerektir. Zira kaynaklarda bahsi geçen kimselerin bu minvalde eleştirildiği

57 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/593.

58 Mekkî, *Kâtü'l-kulûb*, 1/260; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 1/147-148.

yer almaktadır.⁵⁹ Mekkî kıssa anlatıcılarına dair önemli bilgiler sunan tek müelliftir. Çağdaş tasavvuf uzmanlarından Bayram Başer'in tespitiyle, Mekkî'nin amacı kıssa anlatıcıları ile sûfilere birbirinden ayırmaktır. Zira hicri ikinci asrın ilk yarısından sonra ortaya çıkan kıssacılar hakkındaki olumsuz kanaat bir şekilde sûfilere de sıçramıştır. Mekkî de konuyu tashih etmek için kussâsa kitabında yer vermiştir. Mekkî kussâsa genellikle olumsuz bakarken dînî hassasiyetlere teşvik eden kıssa anlatıcılarını değerini de teslim etmiştir.⁶⁰ Mekkî'nin tavrı da İbn Hanbel'in yukarıda zikrettiğimiz görüşüne paraleldir. Dolayısıyla Mekkî'nin İbn Hanbel'e atıfta bulunması anlaşılabilir.

Melchert, İbn Hanbel'in *zikir meclislerine* karşı olduğunu zikreder.⁶¹ Zikir meclisleriyle ilgili *Kûtu'l-kulûb*'da şu rivayet geçmektedir: "Ahmed b. Hanbel'e zikir meclisleri ve onların fazileti sorulmuştu. O da insanları zikir meclislerine özendirerek şöyle dedi: İnsanların toplanarak Allah Teâlâ'yı zikretmeleri ve O'nun üzerlerindeki nimetlerini saymalarından daha güzel ne olabilir?"⁶² Alıntı da görüleceği üzere Melchert'in belirttiği meselenin tam zıttı bir durumun tasavvuf kaynaklarında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Mekkî'nin kıssa meclisleriyle zikir meclislerini ayırdığını hatırlamak gerekir. Kıssa meclislerine karşı Mekkî'nin tavrından bahsedilmişti. Kıssacıların meclisleriyle sûfilerin zikir meclisleri arasında benzerlik kurulsa da Mekkî, sûfilerin zikir meclislerini bunlardan ayrı olarak değerlendirir ve bu meclislerin faydalı olduğunu düşünür.⁶³ Dolayısıyla İbn Hanbel'in karşı olduğu zikir meclisleri yüksek ihtimalle kıssa anlatılan yerler olarak bilinen mekânlardır. Esasında bu konuda sûfiler de İbn Hanbel gibi düşünmektedir.

Kussâsın dışında tasavvuf metinlerinde Ahmed b. Hanbel'e atfedilen konular arasında sultanlar da bulunmaktadır. Mihne süreci dikkate alındığında İbn Hanbel'in yöneticilerle ilişkisi *halku'l-Kur'ân* meselesindeki tutumu nedeniyle iyi değildir.⁶⁴ Ahmed b. Hanbel'in ilk dönem tasav-

59 Başer, *Şeriat ve Hakikat & Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 92-93.

60 Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, 1/256-261; Bayram Başer'in konuyla ilgili yerinde tespitleri için bk. Başer, *Şeriat ve Hakikat & Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 89-102.

61 Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 279.

62 Yazakı, *Ebü Tâlib El-Mekkî'de Tasavvuf*, 77.

63 bk. Başer, *Şeriat ve Hakikat & Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 96-102.

64 bk. İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012).

vuf kaynaklarında sultanlarla ilgili düşüncesi iki şekilde ifade edilebilir. Birincisi onlardan maddi bir şey almamaktır. Buna şiddetle karşı çıktığı ifade edilmektedir.⁶⁵ Zira yöneticilerden elde edilecek her menfaat onların esiri olmak demektir. İbn Hanbel bunun farkındadır ve hayatında temel bir ilke kabul ettiği zühd, onu bu bağlardan kurtarmaktadır. Bu da onun tavrının sûfilerin kanaatlerine benzediğini gösterir. İkincisi ise sultanın dîni ve ahlaki kişiliğinin ümmet içerisinde neye karşılık geldiğiyle alakalıdır. İbn Hanbel'e göre "sultan sâlih bir kimse ise ümmetin sâlihlerinin en hayırlısıdır. Fâsık bir kimse ise, ümmetin sâlihleri sultandan daha hayırlıdır."⁶⁶ Ahmed b. Hanbel yöneticiliğin getirdiği sorumluluğun büyüklüğüne dikkat çektiği gibi düzgün bir şekilde yerine getirilen yöneticiliğin karşılığında da bu ifadesiyle temas etmektedir. Ahmed b. Hanbel'e yapılan atıflarda zikredilecek son konu ise onun mubahlar hakkındaki görüşüdür. Ona göre zararı defedecek mubahın yerine getirilmesinde bir beis yoktur. İbn Hanbel, bu konuda cami zemininin sıvanması örneğini verir. Ancak ona göre duvar süsleme bu kapsamda değerlendirilemez. Çünkü bu süslemenin herhangi bir faydası yoktur. Esasında Ahmed b. Hanbel, bu tavrıyla sonu gelmez mubah isteklerin önüne geçmek istemektedir. Benzer bir duruma Gazzâlî, refah sahibi kimselerin mallarına bakmayı örnek vererek açıklar. O da bu tutumun insanda hırsa sebebiyet vereceğini düşünür ve mubah bir davranışın ortaya çıkacağı zarardan haber verir.⁶⁷ Dolayısıyla her iki isim de mubahların fazlalığının insanda olumsuz durumlara sebebiyet verebileceğine dikkat çeker. Sonuçta bir zahid ve ilim adamı olarak İbn Hanbel, ortaya koyduğu fikirleriyle sûfilerin genel kanaatini yansıtmaktadır. Özellikle onun zühd hayatı ve yöneticilere karşı tavrı tasavvuf metinlerinde yer almasının zeminini oluşturduğu söylenebilir. Bunun dışında İbn Hanbel'in insanlar nezdindeki yeri de sûfi müellifleri etkilemiş olabilir. Sûfi müellifleri ona atıfta bulunmaya iten nedenler arasında bu etkiden bahsedilebilir.

65 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/268; Ahmed b. Hanbel, sultanın kendisine yönelik ihsanını haram şüphesiyle reddetmiştir. Çevresinin uyarıları üzerine hediyeleri kabul etmiş ve dağıtmıştır. bk. Mehmet Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/76.

66 Mekkî, *Kâtii'l-kulûb*, 2/210.

67 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/281.

3. Ahmed b. Hanbel'in Sûfîlerle İlişkisi

Sûfî müellifler Ahmed b. Hanbel'in ilk dönem sûfî ya da zahitlerle ilişkisine dair epeyce örnek vermişlerdir. İbn Hanbel'in ilişki kurduğu sûfîlerin başında Bişr el-Hâfî, Ma'ruf-i Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), Serî es-Sakatî (öl. 251/865) gibi isimler yer almaktadır. Bu temaslarda İbn Hanbel, ismi geçen sûfîlerin bazısını övdüğü gibi bazısını da şiddetle eleştirmektedir. Buna mukabil sûfîlerin de İbn Hanbel'e karşı olumlu tavırları kaynaklarda geçmektedir. Ahmed b. Hanbel ile sûfîler arasındaki münasebete dair çağdaş araştırmacıların farklı yorum ve tespitleri mevcuttur. Özellikle Christopher Melchert'in çalışmaları ve iddiaları dikkat çekicidir. Öyle ki Melchert'in, Ahmed b. Hanbel'in Sakatî'yi tekfir ettiği ve zikir meclislerine karşı çıktığı iddiaları tasavvuf klasiklerinde mevcut değildir ve hatta aksini gösteren rivâyetler bulunmaktadır. Biz de İbn Hanbel'in sûfîlerle kurduğu ilişkiye dair iddialara burada değineceğiz.

Erken dönem tasavvuf metinlerinde Ahmed b. Hanbel'in ismi Bişr el-Hâfî ile sıkça anılmaktadır. Rivayetlerde Ahmed b. Hanbel, Bişr el-Hâfî'nin faziletine değinirken Bişr el-Hâfî de İbn Hanbel'in üstünlüğüne dikkat çekmektedir. Buna ilaveten başka isimlerin İbn Hanbel'i ve Bişr el-Hâfî'yi üstünlük açısından karşılaştırmaları ve *Mihne* olayında takındıkları tavırlar sebebiyle iki isme yönelik değerlendirmeleri de mevcuttur. Ahmed b. Hanbel'in hadisçiliği bilinen bir husustur. Aynı minvalde Bişr el-Hâfî de hadis ilminde yetkinleşmiştir.⁶⁸ Buna rağmen İbn Hanbel ve Bişr el-Hâfî'nin âlimlik vasıfları başka şekilde değerlendirilmiştir. Mekki'nin aktardığı rivâyete göre kendilerine yöneltilen sorulara *bilemiyorum* cevabı verebilmeleri onların âlim olduklarını gösteren bir işarettir.⁶⁹ Böyle bir cevap onların ilmî yetkinliğine dikkat çektiği gibi esasında iki ismin de ahlakına yapılan vurguyu göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel'in Bişr el-Hâfî ile olan ilişkisi kendisine sorulan bir soru sebebiyle tekrar gündeme gelmiştir. İbn Hanbel "zühd nedir?"

68 Mustafa Kara, "Bişr el-Hâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6/221; Bişr bir hadis almak için yolculuklar da yapmıştır. bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 2002), 4/330.

69 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 1/228. Aynı yerde Süfyan-ı Sevri, Malik b. Enes, Fudayl b. İyaz da bu âlimlerin arasında zikredilmektedir.

sorusuna karşılık “bunu zahitlere, Bişr b. el-Hâris’e sorun”⁷⁰ der ve hem saha farklılığına hem de Bişr’in konuyla ilgili yetkinliğine dikkat çeker. Zühdde olduğu gibi Ahmed b. Hanbel verâ konusunda da Bişr el-Hâfi’yi öne çıkarmaktadır. Bişr el-Hâfi’nin kız kardeşinin sorusu üzerine cevap veren İbn Hanbel, Bişr el-Hâfi için *hakiki vera sahibi* diyerek onun makamının üstünlüğünü zikreder.⁷¹ Buna mukabil o, tespit edebildiğimiz kadarıyla bir yerde Bişr el-Hâfi’nin noksanlığını dile getirir: Evlilik. Ahmed b. Hanbel’e göre Bişr el-Hâfi’nin evlenmemesi bir eksikliklerdir.⁷² Esasında Bişr el-Hâfi de bu durumun farkındadır. O, İbn Hanbel’in üç yerde kendisinden üstün olduğunu belirtir ve bunlardan biri de onun evlenip ailesine karşı yerine getirdiği görevlerdir.⁷³ Bazı zahitler ve sûfiler sorumluluklardan kaçarak evlilikten uzaklaşmışlardır. Bişr el-Hâfi de evli olmayan sûfilerdendir ancak evliliğin bekârlığa üstünlüğünü zikrederek kendi tutumunun eksikliğine dikkat çekmiştir.⁷⁴ Bişr el-Hâfi, *halku’l-Kur’ân* tartışmalarında ortaya koyduğu tavrı sebebiyle Ahmed b. Hanbel’i övmektedir. Bahsi geçen hadisede İbn Hanbel kendisine yapılan bütün eziyetlere rağmen görüşünden vazgeçmemiştir.⁷⁵ Bişr el-Hâfi bu olayda “içine atıldığı ateşten has altın olarak çıktı”⁷⁶ diyerek İbn Hanbel’in hem çektiği sıkıntılara hem de makamının yüksekliğine işaret etmiştir. Aynı konu hakkında kendisine yöneltilen “Ahmed b. Hanbel’in dövüldüğü günlerde konuşman gerekirdi” şeklindeki söyleme o, kendisinin peygamber olmadığını dile getirerek yine İbn Hanbel’in faziletine vurgu yapmıştır.⁷⁷ Son olarak Bişr el-Hâfi ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ilişki “kalpler ne ile yumuşar?” sorusu üzerine gündeme gelmektedir. İbn Hanbel’e sorulduğunda o “he-lal olan şeyleri yiyerek kalpler yumuşar” diye cevap vermiştir. Aynı soru

70 Mekki, *Kütü’l-kulûb*, 1/264; Hücvirî de hakikatlerle ilgili Ahmet b. Hanbel’e soru sorulunca Bişr’e yönlendirdiğini söyler. bk. Hücvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 83; Cooperson, “İbn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions”, 74.

71 Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 1/235; Ahmet b. Hanbel Bişr’in “abdallardan” biri olduğunu söyleyerek onun makamına atıfta bulunur. bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/545.

72 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/578; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 254.

73 Mekki, *Kütü’l-kulûb*, 2/401; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’l-dîn*, 2/95.

74 Evlilik konusuna ilgili bk. Ekrem Demirli, *İslam Metafizikinde Tanrı ve İnsan* (İstanbul: Kabcacı Yay., 2012), 106.

75 bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/371-375.

76 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/156.

77 Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/156.

Bişr el-Hâfi ve birkaç kişiye de sorulmuş, verilen cevaplar karşısında soru soran kişi İbn Hanbel'in söylediğini zikredince Bişr el-Hâfi ve diğerleri İbn Hanbel'in cevabını methetmişlerdir.⁷⁸ Ancak Melchert, İbn Hanbel ile Bişr el-Hâfi'nin arasının iyi olmadığını iddia eder. İbn Hanbel'in Bişr'in vefatından sonra kullandığı "Bişr evlenseydi işte o zaman tam olurdu"⁷⁹ şeklindeki ifadesini delil olarak sunar.⁸⁰ Melchert böyle bir kanaate sahip olsa da tasavvuf metinlerine bunun yansıdığını söylemek zordur. Hatta ikisi arasındaki ilişki tasavvuf kaynaklarında olumlu gözükmemektedir ve birbirlerinin aleyhine konuşmaları da yine bu eserlerde mevcut değildir.

Ahmed b. Hanbel'in irtibatlı olduğu sûfilerden biri de Serî es-Sakatî'dir. Serî ilk dönem meşhur sûfilerden biridir ve aynı zamanda Cüneyd-i Bağdâdî'nin (öl. 297/909) dayısıdır. Hücvirî, Ahmed b. Hanbel'in, Serî'nin sohbetinde bulunduğunu iddia eder ki bu durum doğruysa iki ismin birbirine yakın olduğu söylenebilir.⁸¹ Bu yakınlık farklı rivayetlere de yansımıştır. Serî es-Sakâtî'nin Ahmed b. Hanbel'e para göndermesi buna örnektir. Rivayete göre Ahmed b. Hanbel, Serî'nin gönderdiği parayı almayınca Serî es-Sakatî onu uyarmıştır. Bunun üzerine İbn Hanbel, kendisindeki para bittikten sonra Serî'den o parayı alabileceğini belirtmiştir.⁸² İbn Hanbel'in kendisine gelen yardımları almadığı bilinmektedir. Ancak Serî'ye karşı böyle davranması aralarındaki ilişkinin mahiyetiyle ilgili olsa gerektir. Ahmed b. Hanbel'in, Serî'nin bu cömertliğini başka meclislerde övgüyle anlattığı da vakidir.⁸³ İki isim arasındaki ilişkinin bir boyutu da İbn Hanbel'in Serî'nin takvasına ve nefesine boyun eğmemesine dair zikrettiği rivayetlerde gündeme gelir. Her iki durumda da Ahmed b. Hanbel, Serî es-Sakâtî'yi methetmektedir.⁸⁴ Her ne kadar tasavvuf eserlerinde İbn Hanbel'in Serî es-Sakâtî'ye yönelik övgüleri yer alsada Melchert'ın İbn Hanbel'in Serî'yi tekfir ettiğine yönelik iddiası aksi istikamette fikirlerin tasavvuf harici kaynaklarda yer aldığını göstermektedir. Melchert, İbn Hanbel'in Serî es-Sakâtî'yi Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunda tekfir

78 Ebu Nuaym el-İsfahâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/181; Cooperson, "Ibn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions", 74.

79 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 7/545.

80 Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 267.

81 bk. Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 182.

82 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/333; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 4/438.

83 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/335.

84 Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/484; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/542.

ettiğinden bahseder.⁸⁵ Ancak ilgili kaynak dikkatli bir şekilde incelendiğinde tekfirin Kur’ân’ın yaratılmışlığı mevzusunda değil Serî’den İbn Hanbel’e nakledilen ve şatahat türünden kabul edilebilecek bir söz sebebiyle ortaya çıktığı görülmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla Melchert’in Kur’ân’ın yaratılmışlığı sebebiyle tekfîr iddiası doğru değildir. Buna ilaveten ikisi arasındaki ilişki tasavvuf eserlerinde oldukça pozitif gözükmektedir.

Ahmed b. Hanbel’in Ma’ruf-i Kerhî, Ebu Hamza el-Bağdâdî, Haris el-Muhâsibî gibi isimlerle de irtibat kurduğu rivayetlerde geçmektedir. İbn Hanbel’in Ma’ruf-i Kerhî ile münasebeti onun sohbetlerine katılmasıyla gündeme gelmektedir.⁸⁷ İbn Hanbel’in ilmî yetkinliği Ma’ruf’tan daha fazla olduğu kaynaklarda zikredilmesine rağmen Ahmed b. Hanbel “onda işin başı yani takva” var diyerek Ma’ruf-i Kerhî’yi methetmiştir.⁸⁸ Öyle ki İbn Hanbel Ma’ruf’un *abdal* olduğunu zikrederek ona olan övgüsünü daha da artırmıştır.⁸⁹ Bunların haricinde İbn Hanbel’in, Ebû Hamza Bağdâdî’ye “ey sûfî, bu konuda ne dersin” diyerek ona değer verdiği görülmektedir. İbn Hanbel’in bu tavrı bahsi geçen kimseyle ilişkisine delalet eder. Ayrıca bir muhaddis ile bir sûfinin aynı meclisi paylaşmaları da

85 Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 249-250, 268.

86 Melchert, tekfir konusunda İbn Hacer el-Askalânî’nin *Lisânü’l-mizân*’ını kaynak olarak göstermektedir. İlgili yerde İbn Hacer, İbn Ya’lâ’nın öğrencilerinden Yakub el-Hanbelî’ye ait *Kitâbu’l-hurûf* isimli eserden bu konuyu okuduğunu zikretmektedir. Ancak araştırmalarımız neticesinde böyle bir kitaba ulaşamadık. bk. Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî, *Lisânü’l-mizân* (Beirut: Müessesetü’l-A’lemî, 1971), 3/14; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 268.

87 Mekki, *Kütü’l-kulûb*, 1/271; Hücvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 182.

88 Mekki, *Kütü’l-kulûb*, 1/264; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’-d-dîn*, 1/110.

89 Ebu’l Hüseyin İbn Ebu Ya’lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile* (Beirut: Daru’l-Marife, ts.), 1/382; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 264-265; Ahmed b. Hanbel’in Ma’ruf-i Kerhî için kullandığı *abdal* kelimesi hakkında şu konuya değinmekte yarar vardır. İbn Hanbel söz konusu kavramla iki hususa işaret etmiş olabilir. Birincisi, *abdal* kelimesi zahidler için kullanıldığı gibi fakihler ve muhaddisler için de söylenmekteydi. İkincisi ise *abdal* kavramı tasavvuf düşüncesinde ricâlû’l-gayb diye bahsedilen kimselerden birini ifade eder. Sûfiler arasında bu konuya ilk Muhammed b. Alî el-Kettânî’nin (öl. 322/934) dikkat çektiği gözükmektedir. Hücvirî de ehl-i hâl ve’l-akd velilerin bulunduğunu ve bunların değerinin yüksek olduğunu zikreder. Söz konusu veliler arasında *abdal* denilen kimseler de bulunmaktadır. *Abdal* ile ilgili İbn Hanbel’in *Müsned*’inde geçen bir rivâyet ise şöyledir: “Abdaller Şam’dadrlar ve kırk kişidirler.” İbn Hanbel’in bu rivâyeti eserine alması onun abdalların varlığını kabul ettiğine işaret eder. Ancak ricâlû’l-gayb diye belirtilen kimseler için kullanıp kullanmadığı bize göre net değildir. bk. Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 4/127; Hücvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 276-277; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (b.y.: Müessesetü’r-Risale, 2001), 2/231; Süleyman Uludağ, “Abdal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., ts.), 1/59; Ahmet Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu’l-Gayb: İbn Arabî’nin Görüşleri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2001).

hem ilmî hem de dînî pratikler açısından benzer kanaatleri paylaştıklarını gösterir. Buna mukabil İbn Hanbel, sûfiler hakkında her zaman olumlu düşünceye sahip olmamıştır. Söz konusu tavrın altında ilmî bakımdan eksikliğin yer aldığı görülecektir. İbn Hanbel'e göre Şeyban er-Râî ilmî donanımı yetersiz bir sûfidir. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel ona soru yönelterek ilme teşvik etmek istemiştir ancak vakıa bu şekilde cereyan etmemiştir. İbn Hanbel aldığı cevap karşısında hayretini gizleyememiş ve hatta bayılmıştır.⁹⁰ Söz konusu hadisenin ortaya koyduğu bazı hususlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki, sûfilerin Allah ile kurdukları ilişkide amele yönelik vurgudur. Zira ilmî faaliyetin değeri yüksek olsa da o, amel ile sonlandırılmadıkça kıymete sahip değildir. İkincisi ise bu olay bağlamında, sûfi-fakih karşılaştırması yapıldığı düşünülebilir ki burada sûfilerin lehine bir tutumdan bahsetmek mümkündür.

Son olarak Ahmed b. Hanbel'in Hâris el-Muhâsibî ile irtibatına değinmek gerekir. İbn Hanbel yukarıda zikredilen sûfilerle kurduğu irtibatı Muhâsibî ile tesis etmemiştir. Onun bu tutumunun temelinde Muhâsibî'nin kelam ilmiyle ilgilenmesi vardır. İbn Hanbel ve etrafındakilerin ona olan tepkisi o kadar artmıştır ki Muhâsibî yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca İbn Hanbel'e göre Muhâsibî'den uzak durulmalıdır ve onun fikirlerinden ve eserlerinden sakınmak gerekmektedir. Muhâsibî her ne kadar görüşlerinden vazgeçtiğini bir mektupla İbn Hanbel'e bildir-se de onun tarafından pek itibara alınmamıştır.⁹¹ Tasavvuf metinlerinde Ahmed Hanbel'in Muhâsibî ile irtibatına bir yerde değinilmektedir. Burada Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî'nin *bidatçılara yaptığı reddiye*ye kızmaktadır. Zira ona göre bu davranış bidatçıların fikirlerinin yayılmasına zemin hazırlamıştır.⁹² Melchert'a göre İbn Hanbel'in Muhâsibî'ye yönelik tavrının sebeplerinden biri de Muhâsibî'nin Kur'ân'ın okunmasının yaratılmışlığını kabul etmesidir. Ancak tasavvuf metinlerinde bu minvalde bir ayrıntıya değinilmemiştir. Sonuç olarak yine bu metinlerde iki isim arasındaki

90 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 2/572; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 266.

91 bk. İbn Ebu Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/62; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/104; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 18/209, 210; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 87, 88, 268, 299; Nail Okuyucu, *Şafî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 60-61.

92 Mekki, *Kâtü'l-kulûb*, 1/287; Benzer bir rivayet için bk. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 2/460.

ilişki yukarıda zikredilen sūfîlere göre yok denecek kadar azdır. Bunun da İbn Hanbel'in tavrı sebebiyle ortaya çıkmış olabileceği söylenebilir.

Nihayetinde Ahmed b. Hanbel'in sūfîlerle kurduğu ilişkiye tasavvuf eserleri değinmektedir. Birbirleri aralarındaki ilişki genel itibariyle olumludur. İbn Hanbel tasavvuf konularına ve sūfîlere genel itibariyle olumlu yaklaşmıştır ve aksi minvalde bir söylem tasavvuf metinlerinde yoktur. Onun hayatı ve düşünceleri sūfîlerin genel kanaatine yakın olduğu için müellif sūfîler de onu bir öncü olarak kitaplarında zikretmişlerdir.

Sonuç

Ahmed b. Hanbel'e yer veren tasavvuf eserleri olduğu gibi yer vermeyen kaynaklar da bulunmaktadır. Serrâc'ın *el-Lüma'* ve Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf* eserleri Ahmed b. Hanbel'e yer vermeyen kaynaklardır. İbn Hanbel'e yer veren eserler ise *Kûtu'l-kulûb*, *er-Risâle*, *Keşfü'l-mahcûb* ve *İhyâu ulumi'd-dîn*'dir. İbn Hanbel, bahsettiğimiz ilk iki eserde yer almazken diğer eserlerde fikirlerine önem verilen, zühdüyle ön plana çıkan ve veli bir kimliğe sahip biri olarak yer edinmektedir. Bu da onun tasavvuf eserlerinde yer almasında ciddi bir dönüşüm geçirdiğine işaret eder. İbn Hanbel'in kaynaklarda yer alması Mekki ile başlamıştır. Hem Mekki'de hem diğer sūfî müelliflerin kitaplarında Ahmed b. Hanbel'e tasavvuf konularında atıf yapılmaktadır. Bunların içerisinde zühde ve takvaya yapılan vurgu diğer konulara göre daha fazla hissedilmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in *halku'l-Kur'ân* meselesindeki tavrı tasavvuf eserlerinde sūfîlerin konu hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Öncelikle İbn Hanbel, bu mevzuda zorlu mücadelenin kahramanıdır ve tasavvuf eserlerinde de onun için bu minvalde bir portre çizilmiştir. Dahası, İslam tarihinde önemli hadiselerden biri kabul edilebilecek Mihne, Bişr el-Hâfi gibi bir ismin takva konusunda İbn Hanbel'in gerisinde kalmasına sebebiyet vermiştir. Ahmed b. Hanbel'in Bişr el-Hâfi ile ilişkisi sadece bu değildir, birbirlerini övdükleri rivayetler mevcuttur. İbn Hanbel'in kendi döneminde yaşayan diğer sūfîlerle kurduğu temaslar da gündemdedir. Ancak diğer eserlerle karşılaştırıldığında farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin Serî es-Sakati'yi şatah sebebiyle tekfiri tasavvuf kaynaklarında geçmemektedir. Ayrıca İbn Hanbel'in tasavvuf metinlerinde ne tasavvufa ne de sūfîlere doğrudan eleştiri yönelmiştir. Bahsedilen ilişkiler

hep olumludur ve İbn Hanbel ve irtibat kurduğu sûfiler birbirlerini tebci eden bir ahlâka sahiptirler.

Sonuç bölümünde şu konuya da değinmek yerinde olacaktır. Bütün bu anlatılardan sonra Ahmed b. Hanbel'i sûfi olarak değerlendirmek mümkün müdür? Tasavvuf kaynakları itibariyle ele aldığımız bu makalede böyle bir iddiada bulunmak bizi müşkil bir duruma düşürmektedir. Zira bahsi geçen kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'e dair iki durum tespiti yapılmıştı. Birincisi, *el-Lüma* ve *et-Taarruf* gibi eserlerde Ahmed b. Hanbel'in ismi dahi zikredilmemiştir. İkincisi ise Kütü'l-kulûb'dan sonra Ahmed b. Hanbel'e tasavvuf eserlerinde yer verilmiş ve hatta keramet sahibi bir evliya olduğu zikredilmiş olduğudur. Ebû Abdurrahman es-Sülemî ise *Tabakâtu's-sûfiyye*'de ona yer vermeyerek İbn Hanbel'i sûfilerin öncü şahsiyetleri arasında görmemektedir. Bir başka husus da İslam tarihi kaynaklarında açığa çıkmaktadır. Bu kaynaklarda yakın tarihlerde vefat eden Muhâsibî gibi bir isim *sûfi* nisbesiyle zikredilirken Ahmed b. Hanbel için aynı durum söz konusu değildir. Buna ilaveten yine aynı kaynaklarda İbn Hanbel'in kendisini tasavvufa nisbet ettiği bir rivayet de bulunmamaktadır.

Şu da bir gerçektir ki Ahmed b. Hanbel, zühd sahibi bir alim şahsiyettir. Zühd, tevekkül, takva gibi konulara dair açıklamalarda bulunmuş ve bunlar sûfilerin kitaplarında yer almıştır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in sünnet vurgusu sûfileri etkilemiş olmalıdır. Ancak onu bu sebeplerle sûfi kabul etmek mümkün müdür? Onu bir zahid olarak değerlendirmek hem tarihi anlatı açısından hem de kendisinin durduğu yer açısından makuldür; fakat onu sûfi diye nitelemek zorlama bir yorum olsa gerektir. Bütün bunlardan sonra bizim kanaatimiz İbn Hanbel'den Cüneyd-i Bağdâdî gibi bir sûfi olduğundan bahsetmenin zor olduğudur.

Nihayetinde fıkıh mezheplerinin imamaları öncü isimlerdir ve onların herhangi bir konu hakkındaki düşünceleri kendisini takip edenler ve diğer inananlar için önem taşımaktadır. Sûfi müellifler, tasavvuf konularını anlatırken onlara da yer vermeleri fıkıhla kurulan ilişkiye örnek teşkil etmektedir. Bu örnekliğin her bir mezhebin kuruluşundan itibaren ayrı ayrı ele alınarak oluşturulması gerektiğini düşünmekteyiz.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. b.y.: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Amin, W. Mohd Azam b. Mohd. *An evaluation of the Kütü'l-Kulûb of al-Makki with an annotated translation of his Kitab al-tawba*. Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi, Doktora Tezi, 1991.
- Arslan, İhsan. "Ahmed b. Hanbel'in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2012), 69-88.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Lisânü'l-mizân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1971.
- Atcı, İsa. "Aynı Fikhî Meselede Ahmed b. Hanbel'den Nakledilen Farklı Görüşler (el-Muğni örneği)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 10 (2007), 225-247.
- Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Başer, Hacı Bayram. *Sûfîler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik Yay., 2021.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat & Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefâhatü'l-üns*. çev. Lâmi Çelebi. İstanbul: Pinhan Yay., 2011.
- Ceyhan, Semih. "Sema". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/455-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cooperson, Micheal. "İbn Hanbal and Bishr al-Hafi A Case Study in Biographical Traditions". *Studia Islamica* 2 (1997), 71-101.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif. *Ta'rifât: Tasavvuf İstılahları*. çev. Abdülaziz Mecdî Tolun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Demirli, Ekrem. *İslam Metafizikinde Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Kabcacı Yay., 2012.
- Demirli, Ekrem. *Şair Sûfîler*. İstanbul: Sufi Kitap Yay., 2015.
- Ebu Nuaym el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız vd. İstanbul: Ocak Yay., 2015.
- Efe, Halil. "Ahmet b. Hanbel'in Fikhî Anlayışı". *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme: Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*. ed. Murtaza Bedir - Merve Özaykal. 177-202. İstanbul: İsar Yay., 2019.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. İstanbul: Merve Yay., 2014.
- Gökcan, Mansur. "Tevekkül Konusundaki Farklı ve Yanlış Algılamalar". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 57 (2018), 815-833.
- Hücvirî, Ebü'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman b. Ali. *Keşfu'l-mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- İbn Ebu Ya'lâ, Ebü'l Hüseyin. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- İğde, Muhyettin. "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 193-208.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kallek, Cengiz. "Mudârebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/358-362. İstanbul: TDV Yay., 2005.

- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Kara, Mustafa. "Bişr el-Hâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/221-222. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Karaman, Hayreddin. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/82-87. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Karamustafa, Ahmet Targon. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2017.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynü'lîslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2017.
- Makdisi, George. "Hanbelî Mezhebi ve Tasavvuf". çev. Ramazan Özmen. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 297-310.
- Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî. *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din - Yorum - Dindarlık*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Okuyucu, Nail. *Şafîî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ögke, Ahmet. "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2001), 161-201.
- Özen, Şükrü. "Hallâl, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/382-383. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Özmen, Ramazan. "Ahmed B. Hanbel ve Zayıf Hadis'le Amel Meselesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/6 (2017), 1-15.
- Pekdoğru, Yakup. *Tasavvuf Düşüncesinde Marifet*. İstanbul: Hikmetevi Yay., 2021.
- Saklan, Bilal. "Ebu Talib El -Mekki (386/996) Ve Bazı Hadis Meselelerine Bakışı". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 67-124.
- Serrâc, Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî. *el-Lüma'*. Mısır: Dâru'l-Mukattam, 2017.
- Sobieroj, Florian. "Mutezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2001), 273-296.
- Uludağ, Süleyman. "Abdal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/59-61. İstanbul: TDV Yay., ts.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Horasan'da Eş'arilik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Yazakı, Saeko. *Ebû Tâlib El-Mekkî'de Tasavvuf*. çev. İrfan Kelkitli. İstanbul: Litera Yay., 2016.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yay., 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

